



“AYTILADIMI YOKI KO'RSATILADIMI?": INGLIZ VA O'ZBEK ROMANLARIDA RUHIY HOLAT IFODASINING VERBAL-NOVERBAL NISBATI

Ikromova Fazilatxon Vohidjon qizi,

Qo'qon davlat universiteti tayanch doktoranti.

ikromovafazilatkhon@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v19iB.1844>

MAQOLA HAQIDA/ О СТАТЬЕ	ANNOTATSIYA/ АННОТАЦИЯ
Qabul qilindi: 2-oktabr 2026-yil Tasdiqlandi: 5-oktabr 2026-yil Jurnal soni: 19-B Maqola raqami: 12 KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА emotsiya, verbal vositalar, nonverbal vositalar, qiyosiy tilshunoslik, badiiy matn, kinesika, sukut, lingvokulturologiya	Maqolada ingliz (Sh. Bronte, "Jane Eyre") va o'zbek (O'. Hoshimov, "Ikki eshik orasi") romanlari asosida ruhiy holat ifodasining verbal va nonverbal vositalari qiyosiy o'rganilgan. Nonverbal vositalar romanda faqat ularning so'z orqali tasviri shaklida mavjud bo'lgani uchun ifoda vositalari besh guruhga ajratildi va har bir birlik "o'z holati" yoki «kuzatilgan holat» belgisi bilan kodlandi. Uch juft mos sahna (norozilik va qarshilik, haqorat, ayriliq) tahlili shuni ko'rsatdiki, ingliz sahnalarida qahramon o'z his-tuyg'usini ko'proq verbal vositalar bilan beradi, o'zbek sahnalarida esa ruhiy holat ko'proq boshqa personajlarning tashqi belgilari, sukut, harakat va somatik iboralar orqali ifodalanadi; bu yo'nalish uchala juftda ham bir xil kuzatildi. Natijalar tavsifiy xarakterga ega bo'lib, kengroq korpusda tekshirishni talab qiladi. Maqolada ruhiy holatning badiiy matnda namoyon bo'lishi personajlarning individual kechinmalari, mulqot jarayonidagi munosabati va vaziyatga xos xatti-harakatlari bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Verbal va nonverbal birliklarning o'zaro aloqasi qahramonlar ruhiyatini yoritish, yashirin emotsional mazmunni anglash hamda muallifning tasvir usullarini aniqlash nuqtayi nazaridan baholanadi. Tahlil jarayonida emotsional mazmunni bevosita ifodalovchi leksik birliklar bilan bir qatorda, kontekst orqali anglashiladigan sukut, mimika, tana harakatlari va paralingvistik belgilar o'rtasidagi munosabatga e'tibor qaratiladi. Taklif etilgan tasniflash mezonlari turli tillardagi badiiy matnlarni qiyosiy o'rganish, hissiy mazmunning ochiq yoki bilvosita ifodalanish xususiyatlarini aniqlash hamda lingvokulturologik talqin imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi. Olingan kuzatishlar badiiy diskursda emotsional axborotning shakllanishi va o'quvchi tomonidan idrok etilish mexanizmlarini o'rganish uchun nazariy-metodik ahamiyatga ega.
ABOUT THE PAPER	ANNOTATION
Accepted: 2 October 2026 Approved: 5 October 2026 Volume: 19-B Paper number: 12 KEYWORDS emotion, verbal means, non-verbal means, contrastive linguistics, fiction, kinesics, silence, linguoculturology	The article compares verbal and non-verbal means of expressing emotional states in an English novel (Charlotte Bronte's "Jane Eyre") and an Uzbek novel (O'tkir Hoshimov's "Ikki eshik orasi"). Since non-verbal behavior appears in fiction only as verbal description, the expressive means are classified into five groups, and each unit is coded as the character's own state or an observed state. An analysis of three matched pairs of scenes (protest and resistance, humiliation, separation) suggests that in the English scenes characters more often express their own feelings verbally, whereas in the Uzbek scenes emotion is conveyed mainly through other characters' outward signs, silence, actions and somatic expressions; the direction was the same in all three pairs. The findings are descriptive and require verification on a larger corpus. The article examines the representation of emotional states in literary texts in relation to characters' individual experiences, interpersonal interactions, and context-specific behaviors. The interplay between verbal and non-verbal expressions is analyzed in terms of its role in revealing characters' psychological experiences, interpreting implicit emotional meanings, and identifying the authors' narrative techniques. Particular attention is paid to the relationship between lexical expressions that directly convey emotions and contextual cues, including silence, facial expressions, body movements, and paralinguistic features. The proposed classification criteria provide a methodological basis for the comparative analysis of literary texts in different languages, the identification of explicit and implicit patterns of emotional expression, and the exploration of linguocultural interpretations. The findings offer theoretical and methodological insights into the mechanisms through which emotional information is constructed in literary discourse and interpreted by readers.

Kirish

Insonning ruhiy holati til va tana orqali bir vaqtda ifodalanadi: so'z his-tuyg'uni nomlaydi yoki obrazli tarzda tasvirlaydi, mimika, nigoh, imo-ishora, ovoz ohangi va sukut esa uni so'zsiz yetkazadi. Qiyosiy tilshunoslikda bu ikki qatlamning turli tillarda qanday taqsimlanishi, ya'ni qaysi

madaniyatda his-tuyg'u ko'proq «aytiladi», qaysida ko'proq «ko'rsatiladi», dolzarb savol bo'lib qolmoqda.

O'zbek va ingliz tillari bo'yicha mavjud ishlarning ko'pchiligi emotsional leksika, frazeologizmlar va metaforalarni o'rganishga qaratilgan, nonverbal vositalar esa asosan dramatik diskursda tahlil qilingan [10; 12; 15]. Roman matnida ikki tilda ruhiy holat ifodasining verbal va nonverbal

tarkibiy qismlarini bir xil mezon bilan kodlab qiyoslash bizga ma'lum bo'lgan manbalarda kam uchraydi.

Maqolaning ilmiy yangiligi shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan metodik sxemani taklif qilishdadir. Ishning natijalari dastlabki xarakterga ega ekanini alohida ta'kidlaymiz.

Adabiyotlar tahlili

Badiiy matnda ruhiy holatning verbal va noverbal vositalar orqali ifodalanishi tilshunoslik, pragmatik, psixolingvistik hamda badiiy matn stilistikasi kesishgan nuqtada o'rganiladigan masalalardan biridir. Verbal ifoda personajning his-tuyg'ularini so'z, ibora, dialog va ichki monolog orqali ochib bersa, noverbal ifoda mimika, tana harakati, sukut, nigoh va boshqa xatti-harakatlar vositasida namoyon bo'ladi. Ushbu vositalar ko'pincha bir-birini to'ldiradi: qahramonning nutqi uning ichki kechinmasini bevosita ifodalashi mumkin, ayrim holatlarda esa tashqi harakat yoki sukut so'z bilan aytilmagan mazmunni anglashga yordam beradi.

Badiiy nasrda personaj nutqi va ichki kechinmalarining ifodalanishini o'rganishda G. Leech va M. Shortning Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose asari muhim nazariy manbalardan hisoblanadi. Mualliflar badiiy matnda nutq va tafakkurning berilish shakllarini, jumladan, bevosita va bilvosita nutq, erkin bevosita nutq hamda ichki fikrning bayon qilinish usullarini tahlil qiladilar [1, 255–281-b.]. Mazkur yondashuv Jane Eyre romanidagi qahramonlarning o'z ruhiy holatini bevosita bayon etishi bilan muallif tasviri orqali ochiladigan kechinmalarni farqlash uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, dialoglar, ichki monologlar va muallif izohlarining o'zaro munosabati qahramonning hissiy holatini qanday yoritishini aniqlashda ushbu nazariy qarashlardan foydalanish mumkin.

Emotsiya ifodasining universalligi masalasida P. Ekman va V. Frizen yuz ifodalari madaniyatlar bo'ylab ma'lum darajada o'xshashligini ko'rsatgan [1]. D. Matsumoto esa ifoda qoidalarini (display rules) madaniyatga qarab his-tuyg'uni qachon, kimga va qay darajada ko'rsatish mumkinligini belgilashini ta'kidlaydi [2]. A. Vejbitskaya emotsiya so'zlari turli tillarda bir-biriga to'liq mos kelmasligini, shuning uchun har bir til emotsiyani o'ziga xos tarzda tasniflashini asoslaydi [3]. Z. Kövecses va G. Lakoff, M. Jonson emotsiya metaforalari tanaga asoslanishini, ya'ni g'azab, qo'rquv, qayg'u kabi holatlar tana tajribasi orqali konseptuallashtirishini ko'rsatgan [4; 5]. E. Xoll madaniyatlarni aloqada kontekstga tayanish darajasiga ko'ra "yuqori" va "past" kontekstli turlarga ajratadi [6]. H. Markus va Sh. Kitayama esa "mustaqil" va "o'zaro bog'liq" o'zlik modellarining emotsiya ifodasiga ta'sirini muhokama qiladi [7].

Badiiy matn uchun muhim nazariy yo'nalish F. Poyatos va B. Kortening ishlari bilan bog'liq: ularda noverbal xulq-atvor adabiyotda qanday tasvirlanishi va o'quvchi tomonidan qanday talqin qilinishi tahlil qilinadi [8; 9]. Bu yondashuvning asosiy qoidasi shuki, romanda biz haqiqiy jest yoki mimikani emas, ularning muallif tomonidan tanlangan verbal tasvirini o'rganamiz.

O'zbek va ingliz dramalaridagi verbal va noverbal komponentlar munosabati monografiyada o'rganilgan; unda ingliz dramalarida ruhiy tushkunlik kabi holatlar o'zbek dramalaridan farqli tarzda ifodalanishi, o'zbek dramalarida esa hissiy holat yuz va ko'z ifodasi orqali berilishi ko'rsatilgan [10]. Axmedova va Rahimova ingliz tilida emotsional mazmun ko'pincha bevosita va ochiq ifodalanishini, o'zbek tilida esa kontekst, noverbal belgilar va ijtimoiy omillarga ko'proq tayanilishini qayd etgan [11]. Salbiy emotsional konseptlar (qo'rquv, uyat, aybdorlik, g'azab) leksik, frazeologik, metaforik, somatik va kontekstual vositalar orqali qiyoslangan [12]. Psixolingvistik yondashuvda ham o'zbek emotsional nutqi obrazli va samimiy ifodalar bilan beriladi, ingliz nutqi esa to'g'ridan-to'g'ri va qisqa shaklga moyil deb baholangan [15]. Bu ishlarning ko'pchiligi matn korpusining tanlanishi va

kodlash mezonlarini batafsil bayon qilmaydi, shu sababli ularning xulosalarini mustaqil materialda tekshirish zarur.

Tadqiqot metodologiyasi

Tahlilga "Jane Eyre" ning asl ingliz matni (4, 5 va 7-boblar) va "Ikki eshik orasi" ning kirill yozuvidagi elektron nashri (Muqaddima, 4-8-betlar; 6-bob, 182-183-betlar; 43-bob, 695-701-betlar) olindi. Sahnalar mazmuniy mosligi bo'yicha uch juftga ajratildi: (1) quyi mavqedagi shaxsning hokimiyat egasi bilan to'qnashuvi; (2) haqorat va nohaqlik; (3) yaqin kishi bilan ayriliq. Juftlar tilga emas, sahna turiga ko'ra tanlandi, shuning uchun sahna sharoiti (jamoat yoki shaxsiy muhit) juftlarda har xil bo'lishi mumkin va bu alohida qayd etildi.

Kodlash sxemasi. Birliklar quyidagi guruhlariga ajratildi:

- *verbal*: emotsiyani nomlovchi leksika, frazeologizm, metafora, somatik ibora;
- *kinesika*: mimika, nigoh, imo-ishora, qomat va tana harakati, rang o'zgarishi;
- *paralingvistik*: ovoz ohangi, pauza, sukut;
- *proksemika* va *taktesika*: masofa, tegish;
- *buyum* va *kiyim* bilan bog'liq belgilar.

Har bir birlik qo'shimcha ravishda ikki belgi bo'yicha kodlandi: ifoda egasi (qahramonning o'z holati yoki kuzatilgan boshqa personaj holati) va nomlash darajasi (eksplitsit, metaforik yoki nomlanmagan). Rivoyatchi turi ham qayd etildi: ikkala asarda birinchi shaxs rivoyati, lekin "Jane Eyre" da kattalar yoshidagi Jane bolalik voqeasini eslab hikoya qiladi.

Natijalar

Sahnada ruhiy holat o'nta birlik orqali beriladi. Jane o'z his-tuyg'usini oshkora nomlaydi: u xolasini sevmasligini va yomon ko'rishini ochiq aytadi, boshqalar his-tuyg'usi yo'q deb o'ylashini rad etadi, o'tmishdagi qo'rquv va azobini eslaydi. Ichki og'riq somatik metafora bilan ham beriladi: haqorat uni «cut me to the heart» tarzida ta'sirlaganini aytadi. Bular qahramonning o'z holati bo'lib, ularning to'rttasi verbal vositalarga to'g'ri keladi.

Mrs. Reedning ruhiy holati esa tashqi belgilar orqali ko'rsatiladi: avval qo'llari ishi ustida harakatsiz yotadi, nigohi "eye of ice" metaforasi bilan sovuq va dushmanlik ifodasi sifatida tasvirlanadi; keyin u qo'rqib qoladi, ishi tizzasidan tushib ketadi, qo'llarini ko'tarib oldinga-orqaga tebranadi va yig'lamoqchi bo'lgandek yuzini burishtiradi. Uning gapi ohangi ham tasvirlanadi. Shunday qilib, qahramon holati asosan verbal, raqib holati esa kinesik vositalar bilan beriladi.

Bu sahnada ham o'nta atrofida birlik uchraydi (jami 11 ta). Qahramon (Muzaffar) o'z ichki holatini faqat bir marta, somatik ibora bilan beradi: "yuragim g'ash tortdi". Qolgan holatlar boshqalar tomonidan kuzatiladi: boshliqning "rangi o'chib ketdi", keyin "rangi gezarib ketdi", "labi burilib", keyin "labi titrab" tasvirlanadi, u "ko'zoynagini yaltirab chaqchayadi" va "qo'l siltaydi". Verbal vositalar sifatida "tutaqib" (olov metaforasi) va "toqati toq bo'ldi" frazeologizmi qo'llanilgan.

Muhim jihat shuki, qahramon o'z qarshiligini nomlamaydi, balki sukut bilan bildiradi: "Indamay turaverdim". Raqib bu sukutni to'g'ri talqin qiladi: "Indamay turishimdan hammasini tushundi". Demak, sukut bu yerda bo'sh joy emas, ma'no yetkazuvchi aloqa vositasi vazifasini bajaradi. Bunday holat nomlanmagan emotsiyaning kontekst orqali anglanishiga misol bo'ladi.

Lowood maktabida Brocklehurst Janeni butun maktab oldida yolg'onchi deb e'lon qiladi va uni baland kursi ustiga qo'yadi. Sahnada ruhiy holat o'nta birlik orqali beriladi. Jane o'z ichki holatini asosan verbal vositalar bilan ifodalaydi: qo'rquvdan qotib qolganini ("paralysed") aytadi, g'azab impulsi tomirlarida urganini tasvirlaydi, o'zini "I was no Helen Burns" deb baholaydi, turgan joyini "pedestal of infamy", ya'ni sharmandalik poydevori deb ataydi va ko'tarilayotgan isteriyani yengganini yozadi. Tashqi harakat esa bosilgan: Jane faqat boshini ko'tarib, kursida mustahkam turadi. Boshqa personajlarning holati kinesik va paralingvistik belgilar bilan beriladi: Miss Temple pichirlab dalda beradi, Brocklehurst nutqidan keyin uzoq

pauza bo'ladi, Helen Burns esa o'tib ketayotib tabassum qiladi. Demak, bu yerda ham qahramonning o'z his-tuyg'usi verbal, yordam va hamdardlik esa noverbal vositalar bilan ifodalanadi (verbal 6, noverbal 4; o'z holati 6, kuzatilgan 4).

Asarda Munavvar hikoya qiladi. Uyga kelganda u Muzaffarning onasi sovchi bo'lib kelganini va onasi uni haydab yuborganini sezadi, sahna esa ona va qiz o'rtasidagi to'qnashuvga aylanadi. Onaning g'azabi deyarli butunlay tashqi belgilar va harakatlar orqali beriladi: qoshi chimirilgan, qo'llari asabiy titraydi, ovozi «sovuqqina», nigohida «sovuq qahr» bor, rangi o'chib ketadi, kosani hovliga otadi, xontaxtani mushti bilan uch marta uradi. Yarashish ham so'z bilan emas, ovqat orqali bildiriladi: ona qovog'ini solgancha ikki kosa moshxo'rda olib kelib, "Ich.Yalpiz soldim" deydi. Munavvarning o'z holati ham asosan tana orqali beriladi: u zo'raki iljayadi va labi qiyshayib ketganini sezadi, yer tepinib yig'lab yuboradi, keyin zo'q vaqt deraza oldida jim o'tiradi. Verbal vositalar kam: somatik ibora ("yuragim zirillab"), onaning qarg'ishi ("padaringga la'nat") va Munavvarning ochiq e'tirozi "Sizga tortganman!". Birliklarning 13 tasidan 3 tasi verbal, 10 tasi noverbal (o'z holati 5, kuzatilgan 8). Bu sahna shaxsiy (oilaviy) muhitda sodir bo'ladi va qahramon Muqaddimadagi Muzaffarga qaraganda ochiqroq, ammo asosan tana va harakat orqali ifodalanadi.

Jane Gateshead'dan maktabga jo'nab ketayotib enagasi Bessie bilan xayrlashadi. Sahna ixcham (6 birlik): Jane Bessining bo'yniga osilib, uni o'padi (kinesik-taktil birlik), «Good-bye to Gateshead!» deb xitob qiladi, Mrs. Reed o'ziga do'st emas, dushman bo'lganini ochiq aytadi, Bessie esa «O Miss Jane! Don't say so!» deb e'tiroz bildiradi. Ayriqliqning o'zi «Bessie va Gateshead'dan uzilib qolish» (severed) metaforasi bilan, keyingi qo'rquv esa «mortally apprehensive» ifodasi bilan nomlanadi. Birliklarning 4 tasi verbal, 1 tasi noverbal, 1 tasi aralash; 5 tasi qahramonning o'z holati.

6-bobda Qora amma Shomurodning urushga jo'nab ketishini vokzalda kuzatadi. Sahna ko'p ishtirokchili: Ra'no eri "bo'yniga chirmashib oladi" va "meniyam obketing" deb "chirqillaydi"; Lazakat o'g'li Ochilboyini kuzatayotib "yig'layverib shishib ketgan" va Qora ammani quchoqlab yig'laydi; Komil tabib "vazminlik bilan indamay" boradi va qor yog'ib turgan osmonga qarab-qarab qo'yadi; Lazakatning "Urush adolatni biladimi?" degan savoli verbal ifodadir. Rivoyatchi Qora amma o'z holatini somatik iboralar bilan beradi ("yuragim sob bo'lyapti", "yurakni siqadi") va ayriqliqda yig'lash haqidagi madaniy qoidani eslatadi: "Safarga ketayotgan eringizni yig'lab kuzatmang, yomon bo'ladi". Bu ifoda qoidasining (display rule) [2] bevosita verbal ko'rinishidir. Birliklarning 10 tasidan 5 tasi verbal, 5 tasi noverbal (o'z holati 3, kuzatilgan 7).

1-jadval.

Uch juft bo'yicha umumiy ko'rinish

Sahna	Birliklar	Verbal	Noverbal	Aralash	O'z holati	Kuzatilgan
"Jane Eyre", 4-bob	10	4 (40%)	5 (50%)	1	4	6
"Ikki eshik orasi", Muqaddima	11	3 (27%)	8 (73%)	0	2	9
"Jane Eyre", 7-bob	10	6 (60%)	4 (40%)	0	6	4
"Ikki eshik orasi", 43-bob	13	3 (23%)	10 (77%)	0	5	8
"Jane Eyre", 5-bob	6	4 (67%)	1 (17%)	1	5	1
"Ikki eshik orasi", 6-bob	10	5 (50%)	5 (50%)	0	3	7
Jami, ingliz	26	14 (54%)	10 (38%)	2 (8%)	15 (58%)	11
Jami, o'zbek	34	11 (32%)	23 (68%)	0	10 (29%)	24

Jadvaldan ko'rinadiki, uchala juftda ham ingliz sahnasida verbal birliklar ulushi (40%, 60%, 67%) o'zbek sahnasidagidan (27%, 23%, 50%) yuqori, noverbal birliklar ulushi esa past. Qahramonning o'z holatini ifodalovchi birliklar ulushi ham ingliz sahnalarida yuqori (40%, 60%, 83%; o'zbek da 18%, 38%, 30%). Yo'nalishning uch juftda bir xil bo'lishi diqqatga sazovor, lekin tahlil birliklari bir sahna ichida o'zaro mustaqil emas va har tildan faqat uchtdan sahna olingani uchun olingan manzarani darhol "ingliz tili ochiq, o'zbek tili yopiq" degan umumlasmaga aylantirish xato bo'ladi.

Muhokama

Ingliz va o'zbek romanlarida ruhiy holat ifodasining verbal va noverbal vositalar orqali namoyon bo'lishi qahramonlarning ichki kechinmalari, o'zaro munosabatlari hamda muayyan vaziyatga bildirgan munosabatini badiiy aks ettirish usullari bilan uzviy bog'liq. Charlotta Brontening "Jane Eyre" va O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" romanlari asosida olib borilgan qiyosiy tahlil emotsional mazmunni ifodalashda so'z, tana harakati, mimika, nigoh, ovoz ohangi va sukutning o'zaro munosabatini kuzatish imkonini berdi. Tahlilda muhim jihat shundaki, badiiy matndagi noverbal vositalar mustaqil ravishda emas, balki muallif yoki rivoyatchi tomonidan til orqali tasvirlangan belgilar sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli ularni o'rganishda qahramonning real xatti-harakatini emas, balki uning badiiy matnda qanday ifodalanganini asosiy mezon sifatida olish lozim.

Tahlil qilingan sahnalarda qahramonning o'z ruhiy holatini bevosita ifodalashi va boshqa personajlarning kechinmalarini tashqi belgilar orqali anglash o'rtasidagi farq yaqqol ko'zga tashlanadi. "Jane Eyre" romanida bosh qahramon o'zining noroziligi, qo'rquvi, ruhiy azobi va qarshiligini ko'pincha emotsional mazmunni ochiq ifodalovchi so'zlar, metaforalar hamda somatik iboralar yordamida bayon qiladi. Masalan, haqoratning "cut me to the heart" tarzida ifodalanishi ruhiy iztirobni yurak bilan

bog'liq obraz orqali anglatadi. Lowood maktabidagi voqealarda esa Jane o'zining ichki kechinmalarini "paralysed" kabi ifodalar va sharmandalikni anglatuvchi metafora vositasida yoritadi. Bu birliklar qahramonning nafaqat qanday hissiyotlarni boshdan kechirayotganini, balki ularni qanday anglatotgani va ichki jihatdan baholayotganini ham ko'rsatadi. Demak, verbal ifoda mazmunni nomlash bilan cheklanmay, ruhiy holatning individual talqinini ham yuzaga chiqaradi.

"Ikki eshik orasi" romanida esa ayrim sahnalarda qahramonlarning ruhiy holati tana harakatlari, yuz ifodasi, rang o'zgarishi, sukut va kundalik xatti-harakatlar orqali ochiladi. Muzaffarning boshliq bilan to'qnashuvi tasvirida "Indamay turaverdim" ifodasi alohida ahamiyatga ega. Bu o'rinda sukut oddiy jimlik emas, balki qahramonning ichki noroziligi va qarshiligini anglatadigan kommunikativ vosita sifatida namoyon bo'ladi. Uning munosabati bevosita izohlanmasa-da, vaziyat va suhbatdoshning javob reaksiyasi orqali anglashiladi. Bunday tasvir usuli o'quvchini qahramonning ruhiy holatini kontekst asosida talqin qilishga undaydi. Shuningdek, boshliqning rangi o'zgarishi, labining titrashi, nigohining keskinlashishi va qo'l siltashi uning hissiy reaksiyasini tashqi belgilar orqali ifodalashga xizmat qiladi.

Ikki roman o'rtasidagi farqni faqat qo'llanilgan vositalar soni bilan emas, balki ularning badiiy vazifasi bilan ham izohlash mumkin. "Jane Eyre"da qahramonning o'z kechinmalarini izohlashi voqealarga nisbatan shaxsiy munosabatni ochishga yordam bersa, "Ikki eshik orasi"da tashqi belgilar va xatti-harakatlar personajlar o'rtasidagi munosabatlarning murakkabligini yoritadi. Biroq bu tafovutni ingliz va o'zbek tillarining o'zgarimas xususiyati sifatida talqin qilish to'g'ri bo'lmaydi. Chunki emotsional ifodaning tanlanishi til bilan bir qatorda qahramonning individual xususiyati, voqea sodir bo'layotgan muhit, ijtimoiy munosabatlar va rivoyat usuliga ham bog'liq. Shuning

uchun kuzatilgan farqlar, avvalo, tahlilga olingan badiiy parchalar doirasida baholanishi lozim.

Ruhiy holatning ifodalanishida oilaviy munosabatlar va ijtimoiy muhitning o'rnini ham alohida e'tiborga loyiq. "Ikki eshik orasi" romanida Munavvar va uning onasi o'rtasidagi ziddiyat qosh chimirish, qo'llarning titrashi, ovoznining sovuqlashishi, buyumlarni keskin harakat bilan qo'yish yoki otish kabi belgilar orqali tasvirlanadi. Ushbu harakatlar g'azab va norozilikni ko'rsatish bilan birga, personajlar o'rtasidagi ruhiy taranglikni ham kuchaytiradi. Yarashish jarayonida onaning ovqat olib kelishi esa munosabatning yumshashini bevosita izohlashdan ko'ra, kundalik harakat orqali anglatadi. Bu holatda buyum va harakatlar voqea rivojida qo'shimcha ma'no kasb etib, personajning munosabatini bilvosita ochishga xizmat qiladi. Shunday qilib, badiiy tasvirda oddiy maishiy harakat ham emotsional mazmun tashuvchi vositaga aylanishi mumkin.

Ayriqliq sahnalarining qiyosiy tahlili ham verbal va nonverbal vositalarning turlicha vazifalarini ko'rsatadi. "Jane Eyre"da Jane va Bessie o'rtasidagi xayrlashuv quchoqlashish, o'pish, xitob va ochiq e'tirozlar bilan ifodalangan. Bunda jismoniy yaqinlik hissiy bog'liqlikni namoyon etsa, qahramonning og'zaki bayonlari ayriqliq bilan bog'liq munosabatlarini aniqlashtiradi. "Ikki eshik orasi"da esa urushga ketayotgan yaqinlarini kuzatish jarayoni quchoqlashish, yig'lash, jim turish va osmonga qarash kabi harakatlar bilan yoritiladi. Shu bilan birga, Qora ammaning yurak bilan bog'liq somatik iboralari ayriqliqning ichki iztirobini til orqali ifodalaydi. Demak, mazkur sahnalarda emotsional mazmun birgina vosita bilan chegaralanmaydi: verbal ifoda, tana harakati va vaziyatga xos madaniy qarashlar bir-birini to'ldiradi.

Ayriqliq sahnasida uchraydigan "Safarga ketayotgan eringizni yig'lab kuzatmang, yomon bo'ladi" degan fikr emotsional ifodaning ijtimoiy me'yorlar bilan aloqasini ham ko'rsatadi. Bu jumlada hissiy holatni namoyon etishga doir muayyan qarash ochiq bayon qilingan. Mazkur holat Matsumoto tomonidan izohlangan emotsiyalarni namoyish etish qoidalari tushunchasi bilan qiyosiy tahlil qilinishi mumkin. Bunda madaniy me'yorlar insonning his-tuyg'usini boshdan kechirishidan tashqari, uni qanday vaziyatda va qay tarzda namoyon etishiga ham ta'sir ko'rsatishi mumkinligi ko'zga tashlanadi. Biroq bitta badiiy misol asosida mazkur xususiyatni barcha o'zbek oilalariga xos umumiy qoida sifatida baholash mumkin emas; u, avvalo, romandagi personajlar dunyoqarashi va voqea kontekstida talqin qilinishi kerak.

Miqdoriy ko'rsatkichlar ham sifat tahlilida aniqlangan farqlarni muayyan darajada qo'llab-quvvatlaydi. Uchta mos

sahna bo'yicha "Jane Eyre" romanida verbal birliklar jami 26 ta birlikning 14 tasini, ya'ni 54 foizini tashkil etgan. "Ikki eshik orasi" romanida esa 34 ta birlikdan 23 tasi nonverbal vositalarga tegishli bo'lib, ularning ulushi 68 foizni tashkil qilgan. Uchala sahna juftligida ham ingliz matnida verbal vositalarning nisbiy ulushi o'zbek matniga qaraganda yuqori bo'lgan. Bu holat tahlil uchun tanlangan parchalar doirasida takrorlanuvchi tendensiya mavjudligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ayrim sahnalarda verbal va nonverbal vositalarning nisbati bir-biriga yaqinligi, ayriqliq sahnasida esa o'zbek matnida ikkala vosita guruhining teng miqdorda uchrashi ifoda usullarini mutlaq qarama-qarshi hodisalar sifatida ko'rib bo'lmazligini anglatadi.

Olingan ko'rsatkichlarni talqin qilishda tadqiqot materialining hajmi va tanlanish xususiyatlarini ham hisobga olish zarur. Har bir tildan faqat uchta sahna tahlil qilinganligi, voqealarning ijtimoiy va kommunikativ sharoitlari bir xil emasligi hamda bir sahna tarkibidagi birliklar o'zaro mazmunan bog'liqligi natijalarning umumlashtirish imkoniyatini cheklaydi. Shuningdek, badiiy asarda nonverbal xatti-harakatlarning barchasi muallif tomonidan so'z orqali tasvirlanishi sababli ularni kodlashda tadqiqotchining talqini muayyan rol o'ynaydi. Shu jihatdan taklif etilgan kodlash sxemasi ruhiy holat ifodasini tizimli o'rganish uchun metodik asos bo'la oladi, ammo uning ishonchlilikini kengroq material va qo'shimcha tekshiruvlar yordamida baholash maqsadga muvofiq.

Xulosa

Badiiy matnda ruhiy holat ifodasini tahlil qilish uchun verbal, kinesik, paralingvistik, proksemik va buyumga bog'liq guruhlarni, shuningdek "o'z" va "kuzatilgan" holat belgisini o'z ichiga olgan kodlash sxemasi ishlab chiqildi. Uch juft mos sahnada (norozilik va qarshilik, haqorat, ayriqliq) ingliz matnida qahramon o'z his-tuyg'usini ko'proq verbal vositalar bilan ifodalashi (birliklarning 54%), o'zbek matnida esa nonverbal vositalar ustun bo'lishi (68%) va ruhiy holat ko'proq boshqa personajlarning tashqi belgilari, sukut, harakat va somatik iboralar orqali berilishi aniqlandi; bu yo'nalish uchala juftda ham bir xil kuzatildi. Nonverbal vositalarning roli ikki matnda ham katta: ingliz sahnalarida hamdardlik va dalda (Helenning tabassumi, Miss Temple pichirlashi), o'zbek sahnalarida g'azab, sukut va ayriqliq ifodasi nonverbal vositalar bilan beriladi. O'zbek matnida ayriqliqda yig'lashni cheklovchi madaniy qoida verbal shaklda ham ifodalangan, bu ifoda qoidalari tushunchasini badiiy matnda kuzatish mumkinligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ekman P., Friesen W.V. Constants across cultures in the face and emotion // Journal of Personality and Social Psychology. 1971. Vol. 17(2). P. 124-129.
2. Matsumoto D. Cultural similarities and differences in display rules // Motivation and Emotion. 1990. Vol. 14(3). P. 195-214.
3. Wierzbicka A. Emotions across languages and cultures: Diversity and universals. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
4. Kövecses Z. Metaphor and emotion: Language, culture, and body in human feeling. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
5. Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
6. Hall E.T. Beyond culture. New York: Anchor Press, 1976.
7. Markus H.R., Kitayama S. Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation // Psychological Review. 1991. Vol. 98(2). P. 224-253.
8. Poyatos F. Literary anthropology: A new interdisciplinary approach to people, signs and literature. Amsterdam: John Benjamins, 1988.

9. Korte B. Body language in literature. Toronto: University of Toronto Press, 1997.

10. Xursanov N. I. Dramatik diskursda verbal va nonverbal komponentlar munosabati: Monografiya. – Toshkent: "Bookmany print", 2024. – 184 b. — ISBN 978-9910-06-052-6

11. Axmedova Sh.S., Rahimova N.K. Emotion and culture in language use: exploring differences between english and uzbek emotional expression// Zamonaviy tilshunoslikning fan, ta'lim va amaliyot bilan integratsiyasi: maxsus son. DOI: 10.5281/zenodo.17785675

12. Karimova D.L. Salbiy emotsional konseptlar (qo'rquv, uyat, aybdorlik va g'azab)ning ingliz va o'zbek tillaridagi lingvomadaniy va lingvokognitiv verbalizatsiyasi. DOI: 10.5281/zenodo.22281296

13. Brontë C. Jane Eyre. London: Smith, Elder & Co., 1847.

14. Hoshimov O'. Ikki eshik orasi: roman. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. 752 b.

15. Abdumalikova M. Ingliz va o'zbek tillarida emotsional nutqning psixolingvistik xususiyatlari: quvonch, qo'rquv, g'azab kabi hissiyotlarning ifodalanishi. <https://zenodo.org/records/17336706>